

Review Article

Investigating the Role of Medicinal Plants in Job Creation and Entrepreneurship within Nomadic Communities

Maryam Momeni¹ , Saeed Tahmasebian² , Hasanali Naghdibadi³

¹- Ph.D. in Medicinal Plants & aromatic Plants and the Head of the Specialized Desk of Medicinal Plants in Nomads Affairs Organization of Iran, Tehran, Iran. (Corresponding Author: momeni_28@yahoo.com)

²- Ph.D. Student of Rangeland Science and Engineering, in Tarbiat Modares University and Supervisor of Rangeland Office of Natural Resource and Watershed Management, Tehran, Iran.

³- Associate Professor of Ecophysiology of Medicinal Plants in Shahid University and Head of Shahid University Medicinal Plants Center, Tehran, Iran.

Abstract

Nowadays, entrepreneurship is regarded as a distinctive strategy for enhancing the growth and development of human societies, ultimately leading to their prosperity. In fact, the development of entrepreneurship can enhance the economic and social status of societies. In nomadic regions, such development is achievable due to the diverse natural and economic opportunities available, one of which includes the cultivation and harvesting of medicinal plants. Nomadic regions in Iran are the origins and habitats of various medicinal plants, making these areas highly promising for their production. Producing these plants and realizing the subsequent value added could enhance the livelihoods and living standards of nomadic communities. In this context, this review paper examines the role of medicinal plants in generating nomadic employment and fostering related entrepreneurship. Discussions in this paper offer a comprehensive overview and deeper understanding of the aspects of nomadic entrepreneurship, particularly for nomadic researchers and official planners.

Article Info

Keywords:

*Entrepreneurship;
Employment;
Nomads;
Medicinal Plants;
Livelihood.*

Article History:

Received:
28 September 2024
Available online:
19 October 2024
Available online:
5 November 2024

How to Cite: Momeni, M., Tahmasebian, S., & Naghdibadi, H. (2024). Study of the Role of Medicinal Plants in the Employment and Entrepreneurship of Nomad Communities. *Journal of Zakhayer-e Enghelab (Pastoral Nomads)*, 3(1), 61-70. 10.22034/jzepn.2024.485523.1000 [in Persian]

فصلنامه ذخایر انقلاب (عشایر)

Journal Homepage: <https://www.jzepn.ir/>

مقاله مروری

بررسی نقش گیاهان دارویی در اشتغال و کارآفرینی جوامع عشایری

مریم مؤمنی^۱، سعید طهماسبیان^۲، حسنعلی نقدی بادی^۳

^۱- دکتری گیاهان دارویی و معطر و مسئول میز تخصصی گیاهان دارویی سازمان امور عشایر ایران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول: momeni_28@yahoo.com)
^۲- دانشجوی دکتری علوم و مهندسی مرتع، دانشگاه تربیت مدرس و رئیس گروه مرتع سازمان منابع طبیعی و آبخیزداری، تهران، ایران.
^۳- دانشیار اکوفیزیولوژی گیاهان دارویی دانشگاه شاهد و رئیس مرکز گیاهان دارویی دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله

واژگان کلیدی:

کارآفرینی؛

اشتغال؛

عشایر؛

گیاهان دارویی؛

معیشت.

تاریخها:

تاریخ دریافت:

۷ مهر ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۲۸ مهر ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:

۱۵ آبان ۱۴۰۳

چکیده

امروزه، کارآفرینی به عنوان یک راهبرد در توسعه، شکوفایی و رشد جوامع انسانی به جایگزینی بی‌بدیل تبدیل شده است. توسعه کارآفرینی در هر جامعه، با ارتقاء کیفیت وضعیت اقتصادی و اجتماعی آن جامعه همراه خواهد بود. در مناطق عشایری، با توجه به ظرفیت‌ها و قابلیت‌های موجود، می‌توان برای رشد و توسعه کارآفرینی، فعالیت‌هایی انجام داد که یکی از آن‌ها، کشت و جمع‌آوری گیاهان دارویی می‌باشد. مناطق عشایری، خاستگاه و رویشگاه گیاهان دارویی کشور هستند و امکان تولید بخش عمده‌ای از گیاهان دارویی در این مناطق وجود دارد. تولید و پرورش گیاهان دارویی توسط جامعه عشایری، منجر به ایجاد ارزش افزوده برای آنها خواهد شد و می‌توان از این ظرفیت در جهت بهبود معیشت و وضعیت زندگی عشایر استفاده نمود. در همین راستا، در پژوهش حاضر که به صورت مروری انجام شده، به نقش و جایگاه گیاهان دارویی در اشتغال‌زایی و کارآفرینی جامعه عشایری پرداخته شده است. انجام این پژوهش می‌تواند توجه مسئولین و برنامه‌ریزان را به این حوزه در جهت کارآفرینی جامعه عشایری و بهبود معیشت و وضعیت اقتصادی آن‌ها فراهم آورد.

استناددهی: مؤمنی، مریم؛ طهماسبیان، سعید. و نقدی بادی، حسنعلی. (۱۴۰۳). بررسی نقش گیاهان دارویی در اشتغال و کارآفرینی جوامع عشایری. *ذخایر انقلاب (عشایر)*، ۳(۱)، ۷۰-۶۱. DOI: 10.22034/jzepn.2024.485523.1000

۱. مقدمه

کاهش منابع آبی زیرزمینی از یک سو و کاهش بارندگی، گرم شدن روزافزون دمای هوا و برداشت بیش از حد آب‌های زیرزمینی، از سوی دیگر، منجر به کمبود آب در اغلب مناطق کشور و صرف هزینه‌های فراوان در فراهم کردن آب برای آبیاری شده است (انصاری و همکاران، ۱۳۹۰). یکی از راهکارهای موجود برای سازگاری به شرایط خشک، استفاده از گیاهان دارویی بومی موجود در مناطق خشک به عنوان جایگزینی برای محصولات زراعی متداول است که ضمن برآورده کردن نیازهای اقتصادی، دارای حداقل نیاز آبی و حداکثر تولید در شرایط کم‌آبی باشند. گیاهان دارویی به لحاظ ژنتیکی و نیز داشتن برخی متابولیت‌های ثانویه و خصوصیات مرفولوژیک، در مقایسه با سایر گیاهان، پتانسیل تحمل بیشتری نسبت به تنش کم‌آبی دارند و گزینه‌های مناسبی جهت کشت و کار در شرایط تنش‌زای بوم‌نظام‌های زراعی مناطق خشک هستند (کافی و همکاران، ۱۳۹۳).

امروزه، اهمیت گیاهان دارویی و شناساندن نقش حیاتی آن در پیشبرد اهداف ملی، منطقه‌ای و جهانی برای تحقق سلامت، خودکفایی دارویی، ایجاد اشتغال و توسعه اقتصادی غیرقابل انکار می‌باشد. گیاهان دارویی، به عنوان ذخایر و گنجینه‌های ژنتیکی، می‌تواند بزرگترین ثروت ملی برای هر کشوری به عنوان یکی از تولیدات مهم در بخش کشاورزی محسوب شوند (آل ابراهیم دهکردی و آزاده قهفرخی، ۱۴۰۰). ایران، کشوری ممتاز و با رتبه بالا از نظر غنای گیاهی و تنوع زیستی و دارای ۱۱ اقلیم، از ۱۳ اقلیم جهانی شناخته شده است (شوالیه، ۱۳۸۳). بر اساس نظر گیاه‌شناسان و پژوهشگران، تعداد گونه‌های گیاهی در کشور، ۸۰۰۰ گونه می‌باشد که از نظر تنوع، دو برابر قاره اروپاست.

تحقیقات نشان می‌دهد که بیش از ۳۳۰۰ گونه از این گیاهان، دارویی، عطری و ادویه‌ای

گیاهان دارویی، از هزاران سال پیش تاکنون، به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع دارویی کاربرد داشته‌اند. فرآورده‌های حاصل از متابولیسم ثانویه گیاهان، جزء گران‌بهارترین ترکیبات شیمیایی گیاهی هستند (قاسمی و معصومی‌اصل، ۱۳۹۲). کشور ایران با دارا بودن تنوع آب‌وهوایی و گستره‌ای از ذخایر ژنتیکی گیاهی، یکی از غنی‌ترین کشورها از نظر منابع طبیعی به شمار می‌رود (شهریاری و همکاران، ۱۳۹۲). بر اساس بررسی انجام شده، نزدیک به ۵۶۹ جنس گیاهان دارویی در ایران وجود دارد که ۱۱۶ جنس با ۸۳۶ گونه از آن‌ها جزء گیاهان معطر است (مظفریان، ۱۳۸۴). علاوه بر سابقه طولانی و ریشه تاریخی و فرهنگی مصرف گیاهان دارویی در ایران، تنوع اقلیمی موجود در کشور سبب شده است تا جایگاه گیاهان دارویی از اهمیت خاصی برخوردار باشد (شهریاری و همکاران، ۱۳۹۲) که در صورت شناخت علمی، کشت، توسعه و بهره‌برداری صحیح، می‌تواند نقش مهمی در سلامت جامعه، اشتغال‌زایی و صادرات غیرنفتی داشته باشند (مظفریان، ۱۳۸۴).

امروزه، به دلیل گرایش مجدد انسان به محصولات طبیعی، کشف داروهای جدید از ترکیبات طبیعی که دارای ساختارهای پیچیده شیمیایی و غیرقابل سنتزی نیستند و همچنین به دلیل اثرات جانبی داروهای شیمیایی، استفاده از گیاهان دارویی و معطر، رشد بسیار بالایی داشته است (تبریزی و کوچکی، ۱۳۹۴). توجه و گرایش به محصولات طبیعی، منجر به توسعه استفاده از صنایع مختلف غذایی، دارویی و آرایشی-بهداشتی از گیاهان دارویی، معطر و سایر ترکیبات طبیعی در محصولات خود شده که این امر منجر به ایجاد بازار بزرگی برای این گیاهان شده است (جهان و نصیری‌محللاتی، ۱۳۹۱).

۷۹۰ هزار هکتار از اراضی کشاورزی در اختیار عشایر کشور است.

این اعداد، گرچه مبین استعداد (با ضرایب متفاوت) اراضی مرتعی و نیز اراضی کشاورزی کشور جهت بهره‌برداری از گیاهان دارویی است، اما، تمامی انواع مراتع، واجد گیاهانی می‌باشند که علاوه بر ایفای نقش تعلیف دام، حفاظت از آب و خاک، اهمیت تنوع زیستی به سبب خواص درمانی گیاهان دارویی و صنعتی شناخته شده و بخشی، استعداد کشت انواع گیاهان دارویی را دارا می‌باشند. از سوی دیگر، تغییر رویکرد جامعه مصرف‌کننده از فرآورده‌های شیمیایی به فرآورده‌های طبیعی، این منابع، فرصت مناسبی برای افزایش درآمد بهره‌برداران به حساب می‌آید. لذا توسعه کاشت، داشت، برداشت و یا جمع‌آوری گیاهان دارویی در عرصه‌های مرتعی کشور به‌ویژه مراتع عشایری، یکی از گام‌های بنیادی در زمینه اشتغال‌زایی پایدار در قالب تنوع‌بخشی به منابع تأمین درآمد خانوارهای عشایری می‌باشد.

بخش کشاورزی، به‌ویژه حوزه گیاهان دارویی، فرصتی مناسب برای تولید ثروت است و در صورت مواجهه درست، می‌تواند در حل مسئله اشتغال مؤثر باشد. توسعه صنعت گیاهان دارویی می‌تواند ضمن نقش‌آفرینی در اقتصاد کلان کشور، در توسعه اقتصادی مناطق محروم، راهبردی مؤثر باشد.

این گیاهان، دارای خواص دارویی بسیار مفید، مؤثر و متنوع بوده و به طور گسترده در طب سنتی مورد استفاده قرار می‌گیرند. گیاهان دارویی، منبع تولید انواع اسانس و عصاره هستند که در حال حاضر اغلب به صورت غیرعلمی و پراکنده مورد برداشت قرار می‌گیرند. بهره‌برداری غیراصولی و بی‌رویه از مراتع و رویشگاه‌ها، نه تنها ذخیره‌گاه‌های این گیاهان ارزشمند را از بین می‌برد، بلکه با فروش این محصولات به صورت خام، ارزش

هستند. حدود ۱۷۲۸ گونه از این گیاهان، بومی ایران بوده و به صورت انحصاری در کشور ما رویش می‌کنند و به‌عنوان یک ظرفیت محسوب می‌شوند. ایجاد فرصت‌های مناسب سرمایه‌گذاری جهت تولید بیشتر گیاهان دارویی در بخش کشاورزی، حائز اهمیت است، چرا که شرایط جغرافیایی و تنوع آب‌وهوایی و امکان رویش اکثر گیاهان دارویی در مناطق مختلف کشور فرصتی طلایی را فراهم کرده است. بنابراین، توسعه کشت گیاهان دارویی و فرآوری آن، می‌تواند به‌عنوان یک ضرورت ملی و در چارچوب یک برنامه مشخص و جامع، جهت خودکفایی دارویی، اشتغال و توسعه بخش کشاورزی، مورد توجه قرار گرفته و به‌عنوان یک عامل مهم در ارزآوری اثرگذار باشد (ساردویی و همکاران، ۱۴۰۰).

مهم‌ترین بُعد اقتصادی گیاهان دارویی، مسئله اشتغال‌زایی آن است که با احتساب افزایش سریع جمعیت و وضعیت نامناسب اشتغال در کشور و تعیین میزان اشتغال‌زایی آن در اقتصاد شهری، روستایی و عشایری، باید به‌عنوان یک اصل در نظر گرفته شود، به‌طوری که با تصمیم‌گیری و دخالت مؤثر دولت در فعالیتهای این بخش، می‌توان تولیدات را در این زمینه افزایش داد و از این طریق، بهره‌وری، دسترسی به شغل، مناسبات بین-بخشی را افزایش و عدم توازن منطقه‌ای را کاهش داد (مرادی و همکاران، ۱۳۸۹).

بر اساس آخرین آمار، از مقدار ۱۶۴ میلیون هکتار وسعت کشور، ۸۴/۸ میلیون هکتار یا ۵۱ درصد مساحت کشور را مراتع تشکیل می‌دهند. از این میزان، سطح مراتع شمال، حدود ۱/۷ میلیون هکتار و سطح مراتع خارج از شمال، ۸۴/۳ میلیون هکتار است (سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور، ۱۳۹۳). ۳۵ میلیون هکتار از مراتع کشور و

گیاهان دارویی، یکی از راه‌حل‌های جلوگیری از هدر رفت منابع آبی و جنگلی محسوب می‌شود. همچنین، در بسیاری از کشورهای توسعه‌یافته مانند چین، آلمان، آمریکا و غیره، سرمایه‌گذاری‌هایی در زمینه گیاهان دارویی انجام داده‌اند.

از مهم‌ترین دلایل گرایش مردم به گیاهان دارویی، پایین بودن اثرات سوء ناشی از مصرف گیاهان دارویی نسبت به داروهای شیمیایی است. تولید گیاهان دارویی در مقیاس بزرگ، می‌تواند باعث بالا رفتن درآمد مردم و ایجاد اشتغال شود. اگر این صنعت به نحو مناسبی برنامه‌ریزی و مدیریت شود می‌تواند باعث توسعه پایدار در مناطق روستایی و عشایری و توسعه زمینه‌های اقتصادی-اجتماعی این جوامع گردد.

توسعه کارآفرینی نیازمند محیط مناسب و انگیزشی است. کشت و توسعه گیاهان دارویی در مناطق عشایری با ایجاد انگیزه از طریق حمایت‌های مادی و معنوی از عشایر مستعد و علاقمند به فعالیت در این حوزه، سبب توسعه کارآفرینی، رشد سرمایه‌گذاری، اشتغال‌زایی مناسب و ارتقاء سطح اقتصادی جامعه عشایری خواهد شد.

۱,۲. وضعیت جهانی گیاهان دارویی

امروزه، اهمیت گیاهان دارویی در سطح جهان، بر کسی پوشیده نیست. میلیون‌ها نفر از مردم جهان در زمینه کشت، برداشت، فرآوری و سایر جنبه‌های گیاهان دارویی فعالیت دارند. به طوری که فقط در کشور چین، بیش از ۱۰۰ میلیون نفر به کار در حوزه گیاهان دارویی اشتغال دارند. بر اساس آمار سازمان بهداشت جهانی، بیش از ۸۰ درصد از مردم جهان برای درمان انواع بیماری‌ها، از ۲۰۰ گونه گیاه دارویی متداول در جهان مصرف می‌کنند (شعبانی و همکاران، ۱۳۹۹).

افزوده‌ای هم ایجاد نمی‌شود. این در حالی است که در صورت فرآوری و صادرات این محصولات، علاوه بر تولید ثروت کلان از خروج ارز نیز جلوگیری خواهد شد.

وجود صنایع بزرگ فرآوری گیاهان دارویی و همچنین نقش پررنگ آنها در سبد خانواده‌ها همگی نشان‌دهنده اهمیت خواص و اثرات گیاهان دارویی از منظر خوراکی-دارویی می‌باشد (دوازده‌امامی، ۱۳۸۲). بسیاری از گیاهان دارویی که امروزه در صنایع غذایی و پخت‌وپز از آنها استفاده می‌شود، در نتیجه مصارف سنتی آنها در گذشته توسط ملل مختلف و سپس بررسی‌ها و آنالیزهای دقیق علمی می‌باشد. بر اساس نقشه زیست‌بوم‌های عشایری، اکثر مناطق عشایری، خاستگاه و رویشگاه گیاهان دارویی کشور هستند و امکان تولید بخش عمده‌ای از گیاهان دارویی در مناطق عشایری وجود دارد. بهره‌برداری از گیاهان دارویی ارزشمند در مناطق عشایرنشین، می‌تواند در تأمین معاش افراد مفید باشد. کاشت گیاهان دارویی و فرآوری (خشک کردن) آن سبب ایجاد اشتغال مفید خواهد بود، که باید مورد توجه برنامه‌ریزان در زمینه اشتغال پایدار قرار گیرد.

۲. ادبیات و مبانی نظری

کارآفرینی، خلق ابتکارها، نوآوری‌ها و ایجاد کسب-وکارهای جدید از طریق کشف فرصت‌ها و بهره‌گیری از منابع می‌باشد. کشت و فرآوری گیاهان دارویی، امروزه به عنوان صنعتی روبه‌رشد که با حوزه‌هایی مانند اقتصاد، کشاورزی، محیط‌زیست و غیره در تعامل است، دارای اهمیت فراوان می‌باشد. توجه به توسعه این صنعت در مناطق مستعد کشت گیاهان دارویی، باعث رشد و پیشرفت اقتصادی-اجتماعی آن منطقه خواهد شد (مظفریان، ۱۳۸۴). در بسیاری از کشورهای دنیا، توسعه و کشت

۲.۲. وضعیت گیاهان دارویی در ایران

بر اساس گزارش یورومانیاتور (۲۰۱۷)، کشت، برداشت و جمع‌آوری گیاهان دارویی، یک صنعت نوظهور در بخش کشاورزی با رشد متوسط سالانه ۱۵/۵ درصد است که میزان تجارت جهانی کنونی آن، بیش از ۱۵۰ میلیارد دلار بوده و پیش‌بینی می‌شود توسعه تجارت آن تا سال ۲۰۲۵ به ۴۵۰ میلیارد دلار و تا سال ۲۰۵۰ به بیش از ۵۰۰۰ میلیارد دلار برسد. متأسفانه کشور ما با تولید بیش از ۷۰ درصد گل محمدی و حدود ۹۰ درصد زعفران دنیا، سهم ناچیزی از این تجارت جهانی دارد (Sefidkon, 2021).

نگاهی به وضعیت فعلی گیاهان دارویی در کشور، نشان می‌دهد که تلاش برای توسعه کشت و فرآوری و همچنین، قراردادن آنها در برنامه غذایی مردم، هنوز به جایگاه واقعی اثرگذاری گیاهان دارویی در اقتصاد کشور نرسیده است (Parsa, 2016).

۳.۲. وضعیت گیاهان دارویی در سند چشم‌انداز ملی کشور

این سند ملی، با عنوان سند توسعه راهبردی گیاهان دارویی و طب ایرانی با هدف ایجاد فرصت‌های شغلی با تاکید بر استفاده از اقتصاد دانش‌بنیان و آینده‌نگری نسبت به تحولات در سطح جهانی و ملی تدوین شده است. رسیدن به این مهم، پاسخگوی بخشی از چشم‌اندازها و اهداف سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ بوده و جز با ترسیم نقشه راهی چندوجهی ممکن نمی‌باشد. به همین علت، این سند با هم‌اندیشی و اجماع گروهی در چارچوب جلسات متعدد کاری و تخصصی در نه کارگروه تخصصی و با مشارکت بیش از ۷۵ نفر از مدیران، متخصصان، کارشناسان، تولیدکنندگان و مراکز

استفاده از گیاهان دارویی، منجر به افزایش چشمگیر کشت و برداشت گیاهان دارویی در کشورهای توسعه‌یافته شده است، به طوری که واردات گیاهان دارویی (که گیاهان معطر شامل آن نمی‌شود) از ۳۵۵ میلیون دلار در سال ۱۹۷۶ به ۵/۵۱ میلیارد دلار در سال ۲۰۰۲ رسیده و تا سال ۲۰۵۰، به بیش از ۵ تریلیون دلار خواهد رسید (سرخ‌لله‌لو و خداداده، ۱۳۹۰).

میزان واردات گیاهان دارویی در کشورهای مختلف نظیر ژاپن، آلمان، سوئیس و کانادا روزبه‌روز در حال افزایش است. در میان کشورهای نامبرده شده، آلمان، وضعیت قابل‌توجهی دارد. آلمان، نه تنها سابقه‌ای در تولید و مصرف گیاهان دارویی نداشته، بلکه حتی به دلیل آب‌وهوای سردسیری خود، مزیتی در تولید این نوع گیاهان ندارد. اما این کشور با برنامه‌ریزی دقیق و منسجم توانسته است خود را به عنوان یک قطب در تولید گیاهان دارویی در جهان معرفی کند.

در حال حاضر، درآمد ارزی آلمان، تنها از طریق فرآوری و تولید گیاهان دارویی، بیش از دو برابر درآمد ارزی ایران از طریق فروش نفت خام و حدود ۶۰ میلیارد یورو است. کشورهای اروپایی به بزرگ‌ترین کشورهای تولیدکننده و مصرف‌کننده گیاهان دارویی تبدیل شده و در حال پیشی گرفتن از یکدیگر در این زمینه هستند. برای نمونه، بر اساس اعلام رسمی سازمان بهداشت جهانی، در حال حاضر، میزان تجویز داروهای گیاهی در آلمان ۷۷ درصد، در بلژیک و فرانسه ۷۵ درصد و در انگلستان ۷۴ درصد است. مواد اولیه گیاهی و فرآورده‌های درمانی حاصل از آنها، سهم مهمی از بازار دارویی را در برمی‌گیرند و بدین خاطر دستیابی به راهبردهای شناخته‌شده بین‌المللی کیفی آنها لازم و ضروری به نظر می‌رسد.

علمی و پژوهشی در سطح ملی با اهداف زیر تدوین شده است:

- ارتقاء سهم ایران در تولید گیاهان دارویی در جهان؛
- مدیریت صحیح جهت بهبود زنجیره ارزش و توسعه متوازن زنجیره عرضه؛
- استفاده از فناوری‌های نوین در تولید محصولات گیاهان دارویی؛
- کارآفرینی و ایجاد فرصت‌های جدید شغلی؛
- بازاریابی، بازررداری و بازاریاسنجی محصولات گیاهان دارویی (Afrakhteh et al., 2013).

۴.۲. اهمیت و ضرورت گیاهان دارویی در توسعه کارآفرینی و ایجاد اشتغال

کشور ایران، یکی از مستعدترین مناطق برای پرورش و تولید انواع گیاهان دارویی است. در گذشته، از این ظرفیت طبیعی که کارکرد بهداشتی-درمانی دارد، بهره‌برداری چندانی نمی‌شد، اما طی ۱۰ سال گذشته، کشت، پرورش و تولید اقلام دارویی، بهداشتی و آرایشی، مکمل‌های دارویی و خوراکی، رشد چشمگیری داشته و شرکت‌های داروسازی به این سمت گرایش پیدا کرده‌اند. متکی بودن اقتصاد ایران به درآمدهای نفتی و تأثیرپذیری این درآمدها از مسائل سیاسی-اقتصادی، موجب آسیب‌پذیری اقتصاد کشور می‌شود. یکی از راه‌های مقابله با این مشکل، توجه به توسعه تولیداتی است که دارای مزیت نسبی بوده و سبب افزایش سهم صادرات غیرنفتی شوند.

بر اساس مطالعات صورت گرفته و مطابق با اسناد بالادستی (سند ملی توسعه گیاهان دارویی و طب سنتی، نقشه جامع علمی کشور، سیاست‌های کلی حوزه سلامت ابلاغی مقام معظم رهبری،

احکام مرتبط با طب سنتی در برنامه ششم توسعه کشور) گیاهان دارویی از جمله حوزه‌های دارای مزیت نسبی و اهمیت راهبردی جهت توسعه اقتصاد دانش‌بنیان و غیرمتمکی به نفت می‌باشد؛ از طرفی، تولید و تجارت گیاهان دارویی در سال‌های اخیر با توجه به مزایای بسیاری که دارد، رقم قابل ملاحظه‌ای را به خود اختصاص داده است.

بر اساس گزارش بانک جهانی، بازار تولید و مصرف گیاهان دارویی جهان در سه دهه اخیر از کمتر از ۵ میلیارد دلار به بیش از ۱۰۰ میلیارد دلار رسیده است. با وجود بازار ۱۰۰ میلیارد دلاری کشت و فرآوری گیاهان دارویی در کشورهای جهان، در حال حاضر، کشور ایران، به‌رغم داشتن شرایط اقلیمی مناسب و تنوع گیاهی به‌مراتب بهتر از اروپا، از سهم تجارت جهانی کمتر از ۸۰۰ میلیون دلار بهره می‌برد. این در حالی است که در داخل کشور نیز، توجه به داروهای گیاهی قابل توجه نیست، زیرا سرانه مصرف سالانه گیاهان دارویی در ایران ۳۰ گرم است، اما در چهارپنج سال گذشته، وضعیت بهتر شده و استقبال عمومی از این اقلام دارویی و خوراکی افزایش پیدا کرده است. این سرانه، در اروپا ۹۰۰ و در کشور آمریکا در حدود ۲۵۰۰ گرم است.

سطح زیر کشت گیاهان دارویی در کشور، در حدود ۲۵۰ هزار هکتار است و در برنامه جامعی (سند ملی گیاهان دارویی و طب سنتی) که برای این منظور تدوین شده، مقرر گردید این عدد به ۵۰۰ هزار هکتار برسد. این اعداد و ارقام، نشان از توانمندی و ظرفیت بالای کشور دارد که تاکنون مغفول مانده، ولی با اقدامات مناسبی که ظرف چند سال اخیر صورت گرفته، این مقدار در حال افزایش می‌باشد.

صادرات گیاهان دارویی، به تدریج به یکی از سودآورترین شاخه‌های اقتصاد کشاورزی تبدیل

کشت می‌شوند و می‌توانند در صنایع داروسازی، عطری، آرایشی-بهداشتی، مکمل غذایی، رنگ‌دهنده، طعم‌دهنده، آفت‌کش، ادویه‌جات و سایر صنایع، کاربرد داشته باشند (علیزاده و محمودی، ۱۳۹۲).

بر اساس بررسی‌های صورت گرفته، اساسی-ترین مشکل در حوزه گیاهان دارویی در ایران، عدم ثبات بازار است که منجر به عدم تمایل فعالان، جهت توسعه این حوزه، همگام با روند توسعه جهانی آن شده است. شاید، مهمترین عوامل عدم تمایل فعالان، عدم آموزش و ترویج درست و علمی گیاهان دارویی و داروهای گیاهی به عنوان یک صنعت پربازده، ضعف در فرآوری گیاهان دارویی، عدم بسترسازی و فقدان زیرساخت‌های مناسب و بسیاری از مسایل دیگر باشد.

یکی از مؤثرترین راهکارها در این زمینه، اجرایی کردن زیست‌بوم^۱ زنده و پویا است که تمامی حلقه‌های زنجیره، از کاشت تا برداشت گیاهان دارویی و به‌خصوص فرآوری، بسته‌بندی، بازاریابی و فروش محصولات (به‌عنوان مهمترین حیاتی‌ترین مرحله از فرایند چرخه اقتصادی گیاهان دارویی) را در بر می‌گیرد. توجه به تمامی مراحل تولید، فرآوری و بازار، ویژگی بارز و منحصر به فرد این زیست‌بوم خواهد بود. بر این اساس، با رویکرد علمی نسبت به راه‌اندازی هر یک از مراحل زیست-بوم مذکور، زمینه، جهت ورود فناوری‌های نوین به حوزه گیاهان دارویی فراهم شده و قدم‌هایی برای توسعه این حوزه به عنوان بخش اشتغال‌زا برداشته خواهد شد.

جامعه عشایر کوچنده کشور، با جمعیتی بیش از ۱/۲۰۰/۰۰۰ نفر که به صورت پراکنده، در عرصه-ای بالغ بر ۵۹ درصد از فضای جغرافیایی زندگی

شده است. بر اساس پیش‌بینی فائو (سازمان جهانی خواربار و کشاورزی)، حجم تجارت گیاهان دارویی تا سال ۲۰۵۰ تا ۱۰۰ برابر افزایش یافته و به ۵ هزار میلیارد دلار می‌رسد. حدود ۵۰ گونه مختلف گیاه دارویی، با قابلیت صادرات در کشور وجود دارد و طبق آمار سایت سازمان خواربار جهانی، رازیانه، بادیان، انیسون و گشنیز چهار قلم اصلی صادراتی گیاهان دارویی ایران را تشکیل می‌دهند. به طور قطع صادرات گیاهان دارویی علاوه بر ارزآوری خوبی که به همراه دارد، سبب رونق این کسب‌وکار در کشور می‌شود. این آمار، گویای افق روشن گیاهان دارویی در کشور و جهان است.

امروزه بازار بزرگی در سطح جهان برای کاشت، داشت، برداشت و فرآیندسازی این گیاهان وجود دارد. به غیر از فواید پزشکی این گیاهان، اشتغال-زایی و کارآفرینی، مهم‌ترین جنبه مورد توجه در این بحث است. از کشت این گیاهان تا فرآوری و تبدیل آنها به داروهای گیاهی، زمینه مساعدی برای ایجاد شغل فراهم می‌شود. کشورهای فعال در تجارت جهانی گیاهان دارویی در بخش صادرکنندگان، شامل چین، هند، مصر، آلمان و آمریکا و در بخش واردکنندگان شامل آلمان، هنگ‌کنگ، آمریکا، فرانسه، کره جنوبی و ژاپن می‌شوند.

گردش مالی گیاهان دارویی در جهان، ۱۲۰ میلیارد دلار است و گردش مالی گیاهان دارویی آلمان بدون داشتن تنوع و اقلیم، ۴۰ میلیارد دلار است که این میزان بیشتر از درآمد نفتی ایران است و سهم ایران تا پایان سال ۱۳۹۷ تنها ۵۷۰ میلیون دلار بوده که پیش‌بینی می‌شود این میزان تا افق ۱۴۰۴ به ۳/۵ میلیارد دلار برسد. بر اساس پژوهش‌های موسسات علمی، از مجموع ۸۰۰۰ گونه گیاهی شناخته‌شده در کشور، بیش از ۲۳۰۰ گونه واجد خواص دارویی‌اند، در اکثر نقاط ایران

1- Ecosystems

شده و از سوی دیگر، میزان درآمد حاصل از دامداری، کفاف تأمین مایحتاج آنها را نمی‌کند و این سبب می‌شود که بخش زیادی از جامعه عشایری، به‌طور ناخواسته، مجبور به تحمل شرایط ناشی از اقتصاد تک‌محصولی دام‌محور باشند، درحالی‌که، ۳۵ میلیون هکتار از مراتع کشور و ۷۹۰ هزار هکتار از اراضی کشاورزی در اختیار عشایر کشور است. بنابراین، با استفاده از این ظرفیت، می‌توان ضمن تنوع‌بخشی به منابع تأمین درآمد خانوار عشایری، در زمینه توسعه اشتغال پایدار عشایر کشور نیز گام موثری برداشت.

۳. یافته‌ها و بحث

شناسایی فرصت‌های کارآفرینی در مناطق مختلف، گامی بنیادی در جهت توسعه کارآفرینی و به تبع آن، بهبود کیفیت زندگی مردم آن منطقه است. رویکرد روزافزون استفاده از گیاهان دارویی و فرآورده‌های حاصل از آن، نقش این گیاهان را در چرخه اقتصاد جهانی، پُررنگ‌تر کرده است. تولید و پرورش گیاهان دارویی می‌تواند ضمن کمک به سلامت جامعه در اشتغال‌زایی و صادرات غیرنفتی نیز، نقش مهمی را ایفا نماید. از آنجایی که اقتصاد ایران به شدت به درآمدهای نفتی وابسته است، ایجاد و توسعه بنگاه‌های کوچک و متوسط در بخش کشاورزی و خدمات، یکی از راه‌های برون‌رفت از آتکا به اقتصاد وابسته به نفت می‌باشد.

توسعه کارآفرینی و پرداختن به موضوع کسب‌و-کارهای نوین زمانی امکان‌پذیر می‌شود که شرایط در جامعه فراهم شده و انگیزه مشارکت روحیه کارآفرینی مردم تقویت گردد. یافته‌های پژوهشی در این زمینه نشان داده که عوامل انگیزشی در جهت کارآفرینی در زمینه کشت و تولید گیاهان دارویی در بین جامعه بومی و محلی، به عواملی مانند کسب درآمد، علاقه شخص، کمک به توسعه

می‌کنند و در ۳۰ استان و اغلب حوزه‌های آبریز کشور دارای حقوق عرفی هستند، از گذشته‌های دور تاکنون، منشأ اثرات و خدمات اقتصادی-اجتماعی، فرهنگی و سیاسی ارزشمندی در کشور می‌باشند. علی‌رغم بالا بودن میزان فعالیت و اشتغال، وجه تولیدی بالای فعالیت‌ها، برخورداری از نیروی انسانی فعال و سخت‌کوش، اقتصاد این جامعه، متناسب با ظرفیت‌های غنی منابع طبیعی و انسانی آن رشد نکرده است.

جنبه غالب بهره‌برداری‌های مرتعی عشایر کوچنده، با توجه به برخورداری آنها از بیش از ۳۵ میلیون هکتار از مناسب‌ترین عرصه‌های مرتعی کشور، چرای دام است، درحالی‌که، این گستره از عرصه‌های منابع طبیعی، ظرفیت‌های اقتصادی بسیار زیاد دیگری دارد که به طور عمده به دلیل ضعف فناوری و نداشتن یا کمبود نقدینگی، عمده تمرکز آنها بر استفاده تعلیفی از این منابع است.

باتوجه به اهداف و وظایف حاکمیتی سازمان امور عشایر ایران در خدمات‌رسانی، ساماندهی و توسعه جامعه عشایر کوچنده کشور در قالب "برنامه توسعه جامع مناطق عشایری"، طرح‌ها و پروژه‌های زیربنایی، امکانات خدماتی و منابع اشتغال‌زای زیادی در این مناطق اجرا شده که هر کدام به نوبه خود در ارتقای سطح شاخص برخورداری و دسترسی جمعیت عشایری و کاهش مشکلات و تسهیل شرایط زندگی، کوچ، استقرار و فعالیت آنها تاثیرگذار بوده است. به‌رغم این اقدامات و نتایج آنها، هنوز، فاصله زیادی بین شاخص‌های توسعه در میان جوامع شهری و روستایی با جامعه عشایری وجود دارد.

با وجود داشتن منابع تولید و اشتغال فراوان در مناطق و جامعه عشایری، هنوز، بیش از ۸۰ درصد منابع درآمد و معیشت آنها بر دام و دامداری استوار که از یکسو، موجب تداوم فشار زیاد بر مراتع

متولیان امر جهت برگزاری کلاس‌های آموزشی و استفاده از اساتید و متخصصین حوزه گیاهان دارویی به منظور آموزش عشایر مدنظر قرار گیرد. همچنین با بهره‌گیری از توانایی‌های شرکت‌های دانش‌بنیان، ضمن ارتقای سطح دانش و آگاهی عشایر در زمینه گیاهان دارویی، شرایط را جهت ترویج کشت و داشت این گیاهان با ارزش فراهم نمایند.

یکی از راهکارهای کاهش فشار بر طبیعت و ایجاد درآمد متنوع و مضاعف در جوامع عشایری، رویکرد کاشت و تولید گیاهان دارویی و صنعتی در مناطق واجد شرایط است. ایجاد مزارع گیاهان دارویی در شرایط دیم یا اراضی کم‌بازده و گاهی اختصاص اراضی ملی به کاشت گیاهان دارویی، مزایای متعدد و متنوعی دارد، از جمله این مزایا، صرفه‌جویی در مصرف آب کشاورزی، کاهش فشار بر طبیعت، حفاظت آب و خاک، ایجاد اشتغال و درآمد متنوع، کاهش مهاجرت، فعال کردن اقتصاد، تأمین گیاهان دارویی مورد نیاز شرکت‌های سازنده دارو، ارزآوری و افزایش صادرات غیرنفتی و بهبود محیط‌زیست، توسعه صنعت گردشگری و اکوتوریسم، تضمین حفظ تنوع گونه‌های گیاهی و ذخایر ژنتیکی و سایر فواید دیگر است که انتظار می‌رود، مسئولین امر، اقدامات لازم در جهت دسترسی آسان به موارد بالا را انجام دهند.

در سال‌های اخیر روند تجارت گیاهان دارویی ایران افت محسوسی داشته است. صادرات فله‌ای و بدون بسته‌بندی استاندارد، محدودیت امکانات بسته‌بندی مورد قبول بازارهای جهانی، شیوه سنتی تجارت و بازاریابی گیاهان دارویی، محدودیت وجود دستگاه‌های پیشرفته‌ی اسانس‌گیری و تهیه عصاره، عدم آگاهی زارعان از اصول صحیح کشت، خشک کردن، انبارداری و انباررسانی، نبود صنایع تبدیلی در مناطق رویش گیاهان دارویی و عدم هماهنگی

محیط زندگی و استقلال مالی بستگی دارد و در این بین، سود اقتصادی و کسب درآمد مهمترین عامل انگیزشی برای فعالیت در این حوزه به شمار می‌رود.

۴. نتیجه‌گیری و پیشنهادات

تغییرات اقلیم از جمله گسترش خشکسالی، جوامع عشایری کشور را با چالش فروپاشی مواجه ساخته است. این در حالی است که این قشر مولد، سهم به‌سزایی در پایداری تولیدات دامی دارند. بی‌شک، اگر، به تنوع‌بخشی معیشت جوامع عشایری پرداخته نشود، امنیت غذایی سایر اقشار جامعه به خطر خواهد افتاد. جامعه عشایری کشور برخلاف پیشینه درخشان در زمینه نقش‌آفرینی در اقتصاد ملی و نیز ظرفیت‌های بالفعل و بالقوه متعدد، هم‌اکنون، حضور پُرننگی در تولید ملی ندارد.

در جوامع عشایری، با اینکه مرتع به‌عنوان یکی از رکن‌های اصلی شیوه زندگی عشایر کوچنده می‌باشد و بهره‌برداری از عرصه‌های طبیعی از سده‌های گذشته با سبک زندگی عشایر آمیخته شده است، اما، عشایر آگهی و سطح دانش پایینی نسبت به گیاهان دارویی موجود در مراتع دارند و سطح پایین سواد، شناخت و آگاهی کم عشایر نسبت به گیاهان دارویی، و همچنین عدم وجود بازار مناسب، باعث شده است که این قشر علیرغم جمع‌آوری گیاهان دارویی، برای خودمصرفی، علاقه‌ای به کشت گیاهان باارزش نداشته باشند.

به‌علاوه، سطح پایین دانش، سبب شده است که عشایر به گیاهان دارویی به‌عنوان منابعی باارزش جهت فروش و کسب درآمد توجه نکنند. با توجه به منابع اخذ دانش جامعه عشایری که بیشتر معطوف به افراد باتجربه عشایری می‌باشد، ضروری است در کنار بهره‌گیری از تجارب و دانش بومی ریش سفیدان عشایری، برنامه‌ریزی لازم توسط

- حفاظت از آب و خاک منطقه با کاشت گیاهان دارویی؛
 - توسعه فضای گردشگری با تکیه بر گیاهان دارویی؛
 - ایجاد ارزش افزوده با انجام فرآوری اولیه (خشک کردن محصول و بسته‌بندی)؛
 - جلوگیری از خام فروشی؛
 - تولید محصولات سالم؛
 - ترویج و توسعه زراعت تلفیقی (چندکشتی)؛
 - کاهش فشار دام بر مرتع با توسعه کشت گیاهان دارویی در اراضی ملی و مستثنیات؛
 - تقویت بنیه اقتصادی عشایر (مجریان، صاحبان عرف و بهره‌برداران گیاهان دارویی)؛
 - آموزش، ترویج، تسهیل‌گری، توانمندسازی و افزایش مهارت‌های ذی‌نفعان و ذی‌ربطان دولتی و نهادی؛
 - شبکه‌سازی مستمر و پایدار برای فعالان حوزه گیاهان دارویی؛
 - استفاده از مشاوران و افراد باتجربه و خبره در حوزه گیاهان دارویی.

حامی مالی

بنا به اظهارات نویسندگان، مقاله، فاقد حامی مالی می‌باشد.

سهام نویسندگان در پژوهش

همه نویسندگان در تمامی بخش‌های نگارش مقاله، سهم یکسانی داشته‌اند.

تضاد منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

تقدیر و تشکر

نویسندگان، از همه افرادی که از یافته‌های پژوهش‌شان در این مقاله استفاده شد، تشکر و قدردانی می‌نمایند.

بین دستگاه‌های مسئول از دلایل رکورد تولید، فرآوری و تجارت گیاهان دارویی در ایران است.
 از آنجایی که کشور ما دارای مزیت نسبی برای تولید گیاهان دارویی می‌باشد، می‌تواند با سرمایه‌گذاری درست و برنامه‌ریزی کلان، سهم واقعی خود از تجارت جهانی گیاهان دارویی را دریافت نماید. با توجه به مطالب مذکور، جوامع عشایری می‌بایست گیاهان دارویی را به‌عنوان ظرفیتی قابل‌دسترس و بسیار ارزشمند در نظر داشته و مسئولان نیز از این ظرفیت در جهت کارآفرینی، توانمندسازی و اشتغال (به‌ویژه دانش‌آموختگان و جوانان عشایری)، بهره‌مند شوند
 در راستای توسعه و ایجاد نوآوری در اهداف و برنامه‌های طرح توسعه کشت و فرآوری گیاهان دارویی در مناطق و جامعه‌ی عشایری، می‌توان موارد زیر را مدنظر قرار داد:
 - به فعل درآوردن استعدادهای بالقوه موجود در مراتع عشایری واجد محصولات گیاهی باارزش با هدف توسعه و ایجاد فرصت‌های شغلی؛
 - توسعه و ترویج جمع‌آوری و کشت گیاهان دارویی و صنعتی با توجه به اهمیت آنها در صنایع غذایی، داروسازی، آرایشی، بهداشتی و غیره؛
 - ارتقاء سطح درآمد خانوارهای عشایری و گذار از مرحله اتکا بر اقتصاد تک‌محصولی دام‌محور؛
 - بهره‌برداری و استفاده بهینه از ظرفیت‌های موجود (اراضی مستعد کشاورزی و امکانات موجود) در راستای اهداف اقتصاد مقاومتی؛
 - افزایش سطح دانش و آگاهی عشایر در حوزه‌های جمع‌آوری و کاشت تا برداشت گیاهان دارویی؛
 - افزایش سطح دانش و آگاهی در زمینه بهره‌برداری اصولی از گیاهان دارویی مرتعی بدون تخریب رویشگاه‌ها؛
 - ایجاد اشتغال اصلی و یا جانبی در حوزه گیاهان دارویی در مناطق عشایری کشور؛

منابع

- انصاری، حسین؛ شریفان، حسین. و داوری، کامران. (۱۳۹۰). **آبیاری عمومی**، مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- آل‌ابراهیم‌دهکردی، الهه. و آزاده‌قهرخی، سیده زهره. (۱۴۰۰). تغییر الگوی کشت گیاهان دارویی، راهکاری برای رسیدن به توسعه پایدار و بهره‌برداری بهینه در مناطق خشک و نیمه‌خشک. مطالعات محیط‌زیست، **منابع طبیعی و توسعه پایدار**، (۱)۵، ۶۴-۵۳
- تبریزی، لیلا. و کوچکی، علیرضا. (۱۳۹۴). **گیاهان دارویی؛ بوم‌شناسی، تولید و بهره‌برداری**، تهران: دانشگاه تهران.
- جهان، محسن. و نصیری‌محللاتی، مهدی. (۱۳۹۱). **حاصلخیزی خاک و کودهای بیولوژیک (رهیافتی آگرواکولوژیک)**. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- داوآزده‌امامی، سعید. (۱۳۸۲). **کاربرد گیاهان دارویی**. اصفهان: نصح.
- شوالیه، آندرو. (۱۳۸۳). **دایره المعارف گیاهی بی‌تا**. تهران: وصال.
- صالحی‌ساردویی، علی؛ خلیلی، حلیمه. و فلاح‌ایمانی، افشار. (۱۴۰۰). مهمترین گیاهان دارویی ارزآور ایران. **هشتمین کنفرانس بین‌المللی علوم صنایع غذایی، کشاورزی ارگانیک و امنیت غذایی**، سازمان بین‌المللی مطالعات دانشگاهی، مهرماه ۱۴۰۰.
- سرخی‌لله‌لو، فرشاد و خداداده، سمیه. (۱۳۹۰). چالش‌ها و راهکارهای توسعه کشت و تجاری‌سازی گیاهان دارویی. **همایش ملی اشتغال دانش‌آموختگان بخش کشاورزی و منابع طبیعی**، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، آذرماه ۱۳۹۰.
- شعبانی، سعید؛ احمدی، اکرم. و زوار، سپیده. (۱۳۹۳). وضعیت داروهای گیاهی در بازار جهانی و ایران. **اولین همایش ملی چالش‌های فراروی تکمیل زنجیره ارزش گیاهان دارویی و معطر**. آذربایجان غربی، ارومیه، بهمن ۱۳۹۹.
- شهریاری، سهیلا؛ عزیزی، مجید؛ آروبی، حسین. و انصاری، حسین. (۱۳۹۲). اثر رژیم‌های مختلف آبیاری و انواع خاکپوش بر خصوصیات رویشی و میزان اسانس نعنا فلفلی (*Mentha piperita L.*). **تحقیقات گیاهان دارویی و معطر ایران**، (۳)۲۹، ۲۸۵-۲۶۸.
- علیزاده، محمدعلی. و محمودی، ابراهیم. (۱۳۹۲). جایگاه و اهمیت اقتصادی گیاهان دارویی در ایران و جهان. **نخستین همایش ملی گیاهان دارویی معطر و**
- ادویه‌ای**، گنبد کاووس، دانشگاه گنبد کاووس، اردیبهشت ۱۳۹۵.
- قاسمی، زینب. و معصومی‌اصل، اسد. (۱۳۹۲). اهمیت و تاثیر محرک‌ها (الیستورها) در تولید متابولیت‌های ثانویه گیاهان دارویی. **اولین همایش ملی گیاهان دارویی و کشاورزی پایدار**، همدان، انجمن ارزیابان محیط‌زیست هگمتانه. مهر ۱۳۹۲.
- کافی، محمد؛ برزوئی، اعظم؛ صالحی، معصومه؛ کم‌دی، علی؛ معصومی، علی. و نباتی، جعفر. (۱۳۹۳). **فیزیولوژی تنش‌های محیطی در گیاهان**. مشهد: جهاد دانشگاهی.
- مرادی، مهران؛ نادری‌بروجردی، غلامرضا؛ چنگیزی، مهدی؛ خاقانی، شهاب؛ نبی، سیدمهدی. و حسن‌پور، سعید. (۱۳۸۹). بررسی میزان استفاده از نیروی کار در زراعت گیاهان دارویی. **همایش ملی گیاهان دارویی**. ساری، پژوهشکده برنج و مرکبات، دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری.
- مظفریان، ولی‌الله. (۱۳۸۴). شناخت گیاهان دارویی و مسائل آن. **همایش ملی توسعه پایدار گیاهان دارویی**، مشهد مقدس، سازمان جهاد کشاورزی خراسان رضوی، مرداد ۱۳۸۴.
- سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور. (۱۳۹۳). **ویژه‌نامه منابع طبیعی، دیروز، امروز، فردا**. تهران: وزارت جهاد کشاورزی، سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور.
- Afrakhteh, H., Hajipour, M. & Gurzin, M. (2013). The situation of agricultural development in Iran. *Journal of Macro Strategy and Policy*, 1(1), 62-43.
- Parsa, M. (2016). Investigation of economic value of medicinal and industrial plants of rangelands. *The first scientific congress of development and promotion of agricultural sciences, natural resources and environment of Iran*, Tehran.
- Sefidkon, F. (2021). National approach to make a transformation in the economic value of medicinal plants. *Iranian Nature Journal*. 6(1), 135